

Smrt konvertity. Zprávy o dobré a špatné smrti v konfesním kontextu*

Radmila Prchal Pavlíčková

THE DEATH OF A CONVERT. REPORTS ON GOOD AND BAD DEATH IN THE DENOMINATIONAL CONTEXT

The study analyses reports on the death of converts in the context of the period ideal of good dying. From the mid-16th century printed reports on the death of converts, which were conceived as public printed evidence that a member of a given denomination died a good death, confirmed his or her conversion and thus the authenticity and correctness of the given oracle. Doubts about the nature of the death of the converts appeared in the sources of a personal nature, too — in the Czech milieu they are found in some memes and journals from the period just after the battle of the White Mountain. Their analysis is aimed at revealing the attitudes of writers, often exiles, to the conversion and knowledge of ideas and values associated with the change of a denomination.

KEYWORDS:

conversion; death; exile; revenant

„Však prve nežli umřel, červ neb škrkavka sedmi loket v jistotě z dýly, ač jiní ještě delší ji býti pravili, z hrdla jeho živá vyšla, s velikým zděšením okolo něho stojících. Při pohřbu pak na krchově krev z hrdla se lila a krkavec nad domem jeho ustavičně se vznášel. Po pohřbu pak v domě za dlouhý čas zase [se] ukazoval, bouřil, naříkal, ano i jakž za živobyť na koni mezi vinicemi, hledaje evanjelických jezdíval, tak i po smrti za dlouhý čas i bíledně jezdícího spatřovali.“¹

Citovaná příhoda se měla stát na začátku června 1629 v Litoměřicích a zaznamenal ji ve svých pamětních zápiscích bývalý litoměřický měšťan a pirenský exulant Václav Nosidlo z Geblice (1592–1649) s nadpisem „Škrkavka sedmi lokte z dýly z odpadlice vyšla“. Hlavní postavou příběhu je litoměřický řezník Jan Švamich, který byl podle pisatele dříve dobrý a pokojný, ale „když k papežencům přistoupil“, stal se z něj tyran, jenž byl povýšen na místo městského rychtáře. Vyhledával pak horlivě ve městě, na předměstích i v okolí nekatolíky, jež Nosidlo chápe jako dobré lidi, kteří nechtěli opustit „poznalou pravdu“. Lapené nekatolíky věznil a násilím a bitím nutil ke konverzi. Při této činnosti byl „prchlivostí dábelkou“ tak rozpálený, že jej trefil šlak a biřici jej museli napl mrtvého odnést domů, kde „bídně zcepeněl“. Jeho smrt a pohřeb doprovázely zvláštní úkazy — z úst mu měla před smrtí vylézt dlouhá škrkavka, ještě při pohřbu mu tekla z hrdla krev a nad jeho domem létal krkavec. Po smrti nenašel

* Studie vznikla v rámci projektu GA ČR, reg. č. 18-09415S: *Vytváření konvertity. Jazyková a vizuální reprezentace konverze v novověku.*

1 Martina LISA (ed.), *Die Chronik des Václav Nosidlo von Geblice. Aufzeichnungen aus der böhmischen Exulantengemeinde in Pirna zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Edition und Übersetzung* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 47), Stuttgart 2014, s. 218.

klidu, dlouho se zjevoval, řádl a nařikal, a vídali jej, dokonce i za dne, jezdit na koni mezi vinicemi, kde za života vyhledával nekatolíky.

Již editorka Nosidlových zápisků Martina Lisa upozornila na pasáže, v nichž se Nosidlo věnuje osudům konvertitů, kteří jsou ve svých zlých koncích podle Nosidla stíháni božím trestem.² Interpretovala je jako motiv, který vedle jiných pomáhal v exulantském prostředí vytvářet topiku takzvané exulantské stálosti a zvláštního exulantského statutu. Podobné informace o bědném odchodu z pozemského života těch, kteří změnili víru a v očích pisatelů odpadli od pravdy, nebo naopak o dobré smrti těch, kteří se podle komentátorů přiklonili k pravé víře, se nacházejí v dalších pramenech 16. a 17. století různých žánrů jak u evangelických, tak u katolických autorů. Souvisejí na straně jedné s dobovým významem a chápáním takzvané dobré (blažené) a špatné smrti, na straně druhé s tím, jaké hodnoty přikládala způsobu odchodu z pozemského světa konfesně rozdělená společnost raného novověku.

Tato studie si klade za cíl analyzovat zprávy o smrti konvertitů v kontextu dobového ideálu dobrého umírání. Ve způsobu, jak komentátoři popisují tak limitní událost, jíž je odchod z pozemského bytí do onoho světa, odhalují své postoje ke konverzi a škálu představ a hodnot, kterou s ní mají spojenou. Ve svém důsledku tak toto téma vypovídá i o významu konfese v životě konkrétního věřícího. Východiskem studie jsou primárně prameny osobní povahy zachycující události dvacátých až třicátých let 17. století, mimo jiné z pera českých pobělohorských exulantů, ale výběrově také další texty různých žánrů, které tematizují umírání a smrt těch, kteří změnili svou náboženskou příslušnost.

Na počátku 16. století fungoval propracovaný a prostřednictvím dobových tisků široce popularizovaný ideál dobrého umírání.³ Vycházel z předpokladu, že způsob, jímž se ukončí pozemský život a vstoupí se do onoho světa, má vliv na osud duše při partikulárním a posledním soudu. Umírání bylo chápáno jako kritický a nebezpečný okamžik, v němž je možno ještě mnohé vylepšit pokáním a přijetím svátostí umírajících (například zkrátit pobyt duše v očistci),⁴ nebo naopak pokazit a tím se zbavit naděje na spásu. V řadě dobových pramenů je artikulován strach z poslední hodinky, a sice zejména z fatálního selhání na smrtelném loži, jež už nelze žádným způsobem napravit.⁵ Věřícím proto bylo vštěpováno, aby se včas, pravidelně a průběžně na smrt připravovali, mysleli na ni a učili se dobrému umírání. Dobová představa, že díky včasné přípravě se lze naučit ideálu dobré smrti a v kritické chvíli se držet naučeného, přispěla k oblibě takzvaných příruček dobrého umírání a šťastné smrti (*ars moriendi literatura*).⁶

2 Tamtéž, s. 45–46.

3 Claudia RESCH, *Trost im Angesicht des Todes. Frühe reformatorische Anleitungen zur Seelsorge an Kranken und Sterbenden*, Tübingen — Basel 2006; Luise SCHOTTROFF, *Die Bereitung zum Sterben. Studien zu den frühen reformatorischen Sterbebüchern*, Göttingen 2012.

4 Tomáš MALÝ — Pavel SUCHÁNEK, *Obrazy očistce. Studie o barokní imaginaci*, Brno 2013.

5 Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, *O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha 2017, s. 17–30.

6 Pavel KRÁL, *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, in: Martin Holý — Jiří Mikulec (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Praha 2007, s. 7–22.

Ideál dobrého umírání prošel v průběhu 16. století určitým vývojem. Na straně jedné souvisela změna s přesunem pozornosti z vlastní hodinky smrti k celému životu, do něž se mělo učení o přípravě na smrt rozprostřít a v němž mělo přemýšlení o smrti sloužit jako svým způsobem disciplinační prostředek.⁷ Na druhé straně jej ovlivnila reformace a to, jak se téma umírání a smrti konfesně aktivovalo a jak se některé prvky ideálu dobré smrti přizpůsobily odlišným věroučným principům.⁸

Na prvním místě působil fakt, že věroučná příslušnost v okamžiku smrti byla chápána jako klíčová pro spásu nebo zatracení věřícího. Zejména preskriptivní teologické prameny opakovaly v konfesně rozdělené společnosti jednoduché pravidlo: až předstoupíme před soudnou stolicí, budeme muset „vydat počet ze své víry“.⁹ Jak při pohřbu exulantky ze Schleuningenu uvedl roku 1635 pohřební kazatel: „chceme-li být spaseni, musíme mít [...] pravou víru“.¹⁰ Pravou vírou mínil příslušnost k luterství — kázání je silně protikatolické, útočí na řadu katolických věroučných prvků a oslavuje věroučnou stálost zesnulé Barbary a jejího manžela, kteří se rozhodli odmítnout konverzi a odejít do exilu.

Další téma, které bylo v průběhu konfesionalizace umírání a smrti hojně používáno, souviselo se všeobecně panující a hluboce zakořeněnou, nadkonfesijně platnou představou, že u lůžka umírajícího se scházejí nebeské a pekelné síly a sváří se o jeho duši. Z chování umírajícího pak bylo podle dobového mínění možno vyvozovat, zda je sužován ďáblem, či dokonce zda mu ve svém posledním boji podléhá. Klidné, mírné chování a pokojná smrt podobná spánku byla chápána jako dobrá smrt, naopak prudké trhavé pohyby umírajícího, křik a neklid byl vykládán jako těžká pokoušení, jimž ďábel umírajícího vystavuje.¹¹ Poslednímu chování a také slovům umírajících byla proto věnována značná pozornost, takzvaná poslední slova se dokonce vyvinula ve specifický literární žánr a vydávala se v tištěných sbírkách.¹² Umírající byli považováni za lidi, kteří již vstoupili do kontaktu s transcendentem a v jejich chování

7 Miloš SLÁDEK (ed.), *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*, Jinočany 2000, s. 104.

8 Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, „Unter den Ketzern zu leben und zu sterben ist gar schwerlich und gefehrlich.“ *Das Sterbebuch des Johann Leisentritt im Kontext der katholischen Sterbebücher des 16. Jahrhunderts*, Archiv für Reformationsgeschichte 107, 2016, s. 193–216.

9 „Seines Glaubens rechenschafft geben.“ Polycarp LEYSER, *Eine Predigt Vber der Leich, des [...] Matthaei Wesenbecks, der Rechten Doctorn vnd Professorn bey der Vniuersitet Wittemberg...*, Frankfurt/Oder 1600. FBG, sign. LP 8° 00000 D III 05 (01).

10 „Wenn wir wollen selig werden, so müssen wir haben [...] den rechten Glauben.“ Nicodemus LAPPE, *Annus Remissionis Coelestis. Das ist, Das Himlische Erlaßjahr, welches alle allhier betrengte, verfolgte vnd betrübte, aber doch am Christum beständig-Gleubende im Himmel dermaleinst zu hoffen habe*, bey [...] *Leichbestattun Der [...] Barbaren Amthor...*, Schleusingen 1635. FBG, sign. LP E 8°IV, 00015 (03).

11 Werner F. KÜMMEL, *Der sanfte und selige Tod. Verklärung und Wirklichkeit des Sterbens im Spiegel lutherischer Leichenpredigten des 16. bis 18. Jahrhunderts*, in: Rudolf Lenz (ed.), *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, 3, Köln — Wien 1984, s. 199–226.

12 Sebastian LEUTERT, *Geschichten vom Tod. Tod und Sterben in Deutschschweizer und oberdeutschen Selbstzeugnissen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Basel 2007, s. 95–96.

a mluvě se měla reflektovat zkušenost ostatním lidem zatím nedostupná.¹³ Umírající proto byli nadáni specifickou autoritou — dle dobové představy již dokázali podávat svědectví o skrytých pravdách i o údělu, který jejich duši čeká. Způsob jejich smrti a to, zda potvrdili své vyznání v okamžiku odchodu z pozemského bytí, byl v konfesně rozděleném světě chápán jako důležité svědectví o správnosti dané věrouky.¹⁴

Dobrá smrt příslušníků vlastní konfese byla z tohoto důvodu vnímána jako potvrzení pravověrnosti, na druhou stranu špatná smrt příslušníků cizího vyznání byla vykládána jako potvrzení bludařství a falešnosti odlišného učení. To vedlo záhy k rozvoji literárních děl, která si kladla za cíl přinést veřejnou, tištěnou „zprávu“ (**Bericht**) o průběhu umírání a smrti souvěrců, zejména významných teologů a světských knížat. Tyto popisy měly silně konfesní charakter. Byly koncipovány v souladu s konfesně korektním ideálem dobrého umírání a často zdůrazňovaly ty drobné odchylky, jimiž se rituál umírání v dané konfesi odlišoval, například akt posledního pomazání u katolíků nebo účast na poslední večeři a přijímání pod obojí způsobou u evangelických církví. Umírající byl v těchto „zprávách“ jednoznačně identifikován s danou věroukou, ostentativně se k ní těsně před smrtí přihlásil, byl prezentován jako vzor stálosti a pevnosti ve víře a jako svědek podávající ze smrtelného lože důkaz o transcendentních pravdách. Pomocí detailního popisu dobrého umírání konkrétního člena vlastní konfesní církve se tak stvrzovala relevantnost tohoto vyznání.

Takzvané „Zprávy o smrti“ vznikaly hojně od druhé poloviny čtyřicátých let 16. století, kdy byly popularizovány a široce použity po smrti Martina Luthera v únoru 1546 a jeho politického ochránce, saského kurfiřta Jana Fridricha I. v březnu 1554. Po smrti obou protagonistů reformace vyšlo několik tisků různých žánrů, a to včetně zpráv popisujících jejich skon, které měly dokázat, že oba muži zemřeli dobrou smrtí, a jejich blažený odchod tak měl potvrdit správnost reformační cesty.¹⁵ Jak napsal Heinz Schilling, v mediálních zprávách o smrti Martina Luthera šlo v kontextu pozdně středověkého ideálu dobrého umírání o to, podat důkaz, že reformátor svou dobrou smrtí potvrdil, „že Bůh skutečně stojí za ním“, a demonstrovat tak vůči císaři a katolickým stavům na prahu vojenského konfliktu, který rok na to vyústil v bitvě u Mühlberka, pevnost a sebevědomí nové církve.¹⁶ Naopak katolická publicistika se snažila vylíčit Lutherovu smrt jako náhlou a špatnou, či dokonce jako sebevraždu.¹⁷

13 Hillard VON THIESSEN, *Das Sterbebett als normative Schwelle. Der Mensch in der Frühen Neuzeit zwischen irdischer Normenkonkurrenz und göttlichem Gericht*, *Historische Zeitschrift* 295, 2012, s. 625–659.

14 Cornelia NIEKUS MOORE, *Mitteldeutsche Leichenpredigten als Spiegel des Zeitgeschehens*, in: Philip Hahn — Kathrin Paasch — Luise Schorn-Schütte (edd.), *Der Politik die Leviten Lesen. Politik von der Kanzel in Thüringen und Sachsen, 1550–1675*, Gotha 2011, s. 48–58, zde s. 50.

15 „Vom Christlichen abschied aus diesem tödlichen leben des Ehrwürdigen Herrn D. Martini Lutheri“. *Drei zeitgnössische Texte zum Tode D. Martin Luther*, Stuttgart 1996.

16 Heinz SCHILLING, *Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, München 2014, s. 589–603.

17 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 177–179.

Zprávy o smrti sestavovali očití svědkové, zejména kněží, kteří doprovázeli umírajícího. Často se odvolávali na přání zesnulého, který je měl před smrtí sám nabádat a prosit, aby vydali o jeho skonu a vyznání veřejné potvrzení.¹⁸ Autoři zpráv nezřídka upozorňovali také na pomluvy, které se začaly po skonu šířit a které zpochybňovaly, že dotyčný zemřel dobrou smrtí a v pravém vyznání: lidé prý často zpochybňují konverzi, tvrdí o ní, že proběhla ve stáří a umírající k ní byl přemluven.¹⁹ Svůj tisk pak prezentovali jako obhajobu zesnulého vůči pomlouvačům, kterým chtěli dokázat, že se jednalo o dobrou smrt v pravé víře.²⁰ Do textu mohli zahrnout stručný exemplární životopis zesnulého, důraz ovšem kladli na popis posledních týdnů, dnů a poslední hodinky. V nich dominuje líčení zbožného chování zesnulého, jeho vytrvalosti ve víře a aktivně projevené stálosti ve vyznání a vyjmenování konfesně korektních úkonů spojených s blížící se smrtí. Například osobní lékař saského kurfiřta Jana Fridricha I. se měl několik dnů před smrtí výslovně přihlásit k augsburské konfesi, vést s knězem, který jej navštěvoval, dlouhé hovory o luteránské víře a platnosti solafideismu, způsobem, který autor detailně popisuje a označuje jako luteránsky správný, přijmout pod obojí způsobou, nechat si předčítat žalmy a další biblické pasáže a sám je komentovat. Autor na konci textu čtenářům explicitně připomíná, že umírající zůstal až do poslední chvíle věrný svému vyznání a že v něm blaženě zesnul.²¹ Podobně kolínský arcibiskup, který přestoupil k luterství, měl na smrtelném loži nejprve rekapitulovat svou cestu k reformaci a poté ostentativně potvrdit své setrvání u luterského vyznání ve chvíli smrti.²² Některé z těchto tisků vyvolaly polemiky odpůrců a o pravosti či vnucenosti konverze na smrtelném loži a charakteru smrti se ještě několik let diskutovalo na stránkách polemik a apologií.²³

-
- 18 „... das ich jm seines Glaubens vnd Bekentnis, für Gott vnd der welt zeugnis geben wolte.“ Andreas POACH, *Vom christlichen Abschied aus diesem Leben Matthei Natzebergers...*, Jena 1559. Uloženo v Sächsische Landesbibliothek — Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (dále jen SLUB), sign. Biogr.erud.1649,70.
- 19 „... vnd were mit guten worten dazu beredt worden.“ P. LEYSER, *Eine Predigt Vber der Leich, nepag.*
- 20 Rudolph CLENCK, *Kurtzer Bericht vom Catholischen vnd Christlichen Abschieden auß disem zergenglichen leben, des Edlen, Erwürdigen vnd Hochgelerten Herrn D. Friderici Staphyli Superintendenten der Hohen Schule zu Ingolstat...*, Ingolstadt 1564, HAB, sign. 318. 16 Theol. (6).
- 21 A. POACH, *Vom christlichen Abschied*, nepag.
- 22 Johan ALSTORFFER, *Warhaffter vnd bestendiger bericht von dem Christlichen ende, vnd seligem abschiede aus diesem vergenglichem leben auff Erden, des Hochwürdigsten Herrn, Herrn Hermans Ertzbischoffen zu Cölln vnd Chur fürsten, etc. Anno 1552 den 15. Augusti, des morgens vmb die Neudte stunde...*, Leipzig 1553. SLUB, sign. Hist.Rhen.inf.240,20.
- 23 Po smrti Matthiase Wesenbecka vyšlo pohřební kázání, popisující jeho konverzi od kalvinismu k luterství na smrtelném loži, rodina na spis reagovala vydáním apologie, v níž Wesenbeckovu konverzi odmítla, a autor kázání P. Leyser v jejím důsledku vydal další polemický spis. Viz P. LEYSER, *Eine Predigt Vber der Leich; Apologia vnd Gründliche Wiederlegung der nachgelassenen Erben, weylant des hochgelärten vnd Ernvhesten Matthaei Wesenbecks, der Rechten Doctorn vnd Professorn zu Wittenbergk. Wieder die von D. Polycarpo Leisern, für dieser seit Pfarrern doselbst, in druck gegebene Leichpredigt...*, Wittenberg 1586. Uloženo v Bayerische Staatsbibliothek München (dále jen BSB), sign. Res 4°Polem. 3346.11; Poly-

Stejně zprávy a svědectví o zachování víry vznikaly i na katolické straně. Když roku 1564 zemřel Fridrich Staphylus, teolog, který se dříve hlásil k luterství a v roce 1553 konvertoval zpět ke katolické víře, vydal po jeho smrti Rudolf Klencke zprávu, jíž hodlal zabránit pomluvám ohledně Staphylovy rekonverze nebo špatné smrti a snést důkazy o jeho katolické víře v posledních dnech, hodinách i minutách jeho života a dobré smrti v ní.²⁴ Podobně roku 1590, když po nedávné konverzi ke katolictví zemřel markrabě Jakob III. Bádensko-Hachberský, vyšlo tiskem v latinské a německé verzi „Pravdivé krátké popsání, co se událo při poslední nemoci [Jakoba Bádensko-Hachberského, pozn. aut.], až do křesťanského svatého skonu a posledního vydechnutí jeho milosti“. Autor v předmluvě a podtitulu uvedl, že smyslem tisku je dokázání jeho katolického vyznání a „zacpání několika prolhaných hub, které se škodlivě a nelidským způsobem osmělují bez jakéhokoliv důvodu a proti pravdě dotknout křesťanského a horlivého svědomí jeho knížecí milosti“.²⁵

Obhajobné popisy posledních okamžiků konvertitů obvykle akcentovaly ty prvky, které konvenovaly blažené, klidné smrti, přirovnávané ke spánku, která byla chápána jako vnější znamení blaženosti duše: Fridrich Staphylus zemřel blaženě „a vůbec tak v Pánu, že nebylo možno si v jeho gestech ani na hlase nebo očích či ústech povšimnout jakéhokoli hrůzného znamení (jak jsem často vídal na jiných umírajících lidech). Pak si zachoval živou barvu, až do posledního tažení, kromě chvil, kdy na něj přicházela mdloba. A protože byl bez smrtelného zbarvení, nemyslel by si člověk, který jej viděl ležet mrtvého, ale nevěděl o jeho smrti, nic jiného, než že jen spí, tak jako tělesná smrt podle Krista a sv. Pavla není ničím jiným, než spánkem v Pánu.“²⁶

Shodné pasáže se v téže době začaly stávat standardní součástí pohřebních kázání. Také v nich kazatelé podrobnými popisy umírání dokazovali, že zesnulý opustil svět řádným, předepsaným způsobem, z čehož vyvozovali naději na spásu jeho duše a ruku v ruce s tím i důkaz o pravověrnosti jeho vyznání. Značná pozornost se i zde věnovala vedle popisu zbožného chování a absolvování předepsaných církevních rituálů především tělesným projevům a vzhledu. Autoři popisů používali topické formule odkazující na klid a mírnost — zdůrazňovali, že umírající sebou neškubali a netrhali, jejich fyzický vzhled se neměnil, neprojevovali netrpělivost, neběsnili

carp LEYSER, *Apologia, Das ist: Rettung der Leichpredigt, welche Doct. Polycarpus Leyser für zweyen Jahren in der Schloßkirchen zu Wittenberg, bey dem Begrebnis des Herrn D. Matthaei Wesenbecks, Gottseligen, gehalten hat...*, Wittenberg 1588, BSB, sign. 7503741 Or.fun. 159 b.

²⁴ R. CLENCK, *Kurtzer Bericht*, nepag.

²⁵ Johann PISTORIUS, *Warhafft kurtze Beschreibung, was sich bey weilandt deß Durchleuchten Hochgebornen Fürsten vnnd Herrn, Herrn Jacoben Marggraffen zu Baden vnd Hachberg, Landtgraffen zu Susenbergk, Herrn zu Röteln vnd Badenweiler, rc.Hochseligen andenckens letster Kranckheit, biß in jhrer F. G. Christliches heiliges Ableiben vnd letsten Athem verlauffen. Zu verstopffung etlicher verlogner Mäuler, so jhr F. Gn. an dero Christlichem vnd eifferigem Gewissen, schändlicher vnd vnmenschlichermassen wider allen Grundt vnd Warkeit, antasten dörfen. Jn eyl biß auff ferner Lateinischer vnd Teutscher derowegen angestelter außführung dem Christlichen Leser zum besten beschriben*, Mainz 1590, BSB, sign. 4 V.ss. 436#Beibd.2.

²⁶ R. CLENCK, *Kurtzer Bericht*, nepag.

a nevydávali nepříjemné zvuky a zesnuli „tak čistě, že ani jediná kapička neskanula z jejich úst“.²⁷ Mírnost tělesných projevů byla chápána jako důkaz radostné, blažené smrti, v níž zesnulý nemusel svádět těžký poslední boj a jeho duše radostně a bez ďábelských pokušení a strachu odcházela na věčnost ke Kristu.

Naopak náhlá nebo nepřirozená smrt vyvolávala obavy, nejistoty a dohady. Náhlá smrt, která člověka překvapila a neumožnila mu připravit se a řádně na smrtelném loži absolvovat všechny potřebné procedury a církevní rituály, byla považována za vysoce nebezpečnou pro osud duše a chápána v teologickém diskurzu jako boží trest.²⁸

Stejně postoje ke smrti, jen v daleko stručnější podobě, v této době tlumočily prameny osobní povahy. Informace o úmrtí a pohřbu rodinných příslušníků, přátel, příbuzných, sousedů měšťanů, panovníků, případně zápisky o zvláštních úmrtích, patřily k velmi častému typu informací, který s oblibou a ve vysoké četnosti zaznamenávali prakticky všichni raně novověcí pisatelé deníků, pamětí a rodinných zápisků různorodého charakteru a z rozličných sociálních vrstev. Sebastian Leutert dokonce tvrdí, že umírání a smrt mají v pramenech osobní povahy „centrální úlohu“.²⁹ Podoba záznamů o úmrtí se lišila případ od případu a pisatel od pisatele. K nejstručnějším zápisům patří ty, v nichž autor stručně evidoval fakt, že někdo zemřel a kde je pohřben, připojil prosbu za jeho a svou duši. Informaci mohl dále rozšířit o datum úmrtí a příčinu smrti, případně sdělit základní údaje o jeho osobě: uvést jeho profesi, rodinné poměry, například zda zanechal vdovu a sirotky. Mimořádně doplnil charakteristiku jeho vlastností („člověk pokojnej a pobožnej, kterej žádnýmu ani kuřátka nerozhněval“)³⁰ nebo nějakou individuální zvláštnost o zesnulém: „Umřel na Hradeníně v kraji kouřimském pan Vseslav Strojetic ký; hrbovatý byl od přirození.“³¹

Zejména v případech rodinných příslušníků bývá záznam detailnější, doplněný o řadu životopisných informací, které někdy nabývají podoby krátkého biogramu, a také o detaily ohledně umírání a především jeho kvalitativní hodnocení, vztahené k diskurzu dobré smrti.³² K nejtýpictejšími normativním prvkům, které autoři deníků a pamětí při popisu a hodnocení smrti svých blízkých používali, byl poukaz na pokorné přijetí a nevzpírání se přicházející smrti, rozloučení s blízkými, zachování zdravého rozumu do posledních okamžiků, zbožné chování, vyznání a zbožná poslední slova a klidná smrt.³³ Například pirenský exulant Bořek Mateřovský z Mateřova v případě své manželky, která zemřela v únoru 1637, vyčísluje na roky, týdny a dny, jak dlouho byli manželé, dobu, kdy žili v exilu, kdy přesně, kterého dne a v kolik

27 „... so reiniglich, das nicht ein einiges tröpflein aus seinem Munde geflossen.“ W. F. KÜMMEL, *Der sanfte und selige Tod*, s. 203.

28 Rudolf MOHR, *Der unverhoffte Tod. Theologie- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu außergewöhnlichen Todesfällen in Leichenpredigten*, Marburg 1982.

29 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 45.

30 Matěj KOVÁŘ (ed.), *Pavel Mikšovic a jeho kronika lounská*, Sborník Historického kroužku (dále jen SHK) 4, 1903, č. 2, s. 121–124, zde s. 122.

31 Jiří MIKULEC (ed.), *Mikuláš Dačický z Heslova. Paměti. S úvodem Josefa Janáčka*, Praha 1996, s. 251.

32 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 50.

33 Tamtéž, s. 87–117.

hodin manželka zemřela a byla pohřbena, a hodnotí, že „po mnohých nemocech a bídách život svůj v Pánu Bohu pobožně, pokojně i tiše dokonajíc, smrtí blahoslavenou z tohoto světa vykročila“.³⁴ Některé zápisy o úmrtí blízkých lidí jsou detailní, popisují podrobně poslední dny, projevy a průběh nemoci a léčbu, duchovní zaopatření a přípravu na smrt, včetně textů modliteb či písní a popisů zbožného chování umírajících: „Tu dá se ona sama do modlení z paměti znamenité modlitby v nemoci, též žalmy svaté (kterých velmi mnoho z paměti uměla, ano i některé kapitoly celé z Bible), též mnoho písní říkala.“³⁵ Umírající jsou prezentováni jako zbožní vyznavači pravé víry, již svými slovy, ať už nahlas, či v duchu, potvrzují do posledních okamžiků. Jan Zajíc z Házmburka roku 1551 naprosto nepochyboval, že jeho manželka sice nemohla mluvit, „než modlila se tejně“ a hlasitě naříkala na bolesti v břiše, až nakonec „nás požehнала a duši svou milou pustivši, v Pánu Bohu usnula“.³⁶

Detailní popisy umírání i pohřbu zachytil ve svých exulantských pamětech v případě smrti svých manželek roku 1631 a 1641 Jan Jiří Harant z Polžic a Bezdržic.³⁷ Obě rozsáhlé pasáže obsahují podrobný popis vývoje nemoci a léčby, stejně jako duchovní přípravu, smrt a pohřeb, včetně parafráze pohřebních kázání. Harant akcentuje prvky dobrého umírání, tak jak byly zakotveny v dobové normativní literatuře, vykresluje jejich vykonání s mnoha konkrétními podrobnostmi, včetně reprodukce rozhovorů s umírající: „Prve též jsem jí četl z knížky velmi pěkné každodenní cvičení se v pobožnosti, sedmero přemýšlování člověka nemocného, též ten den pašiji a na ni výklad. A po přečtení k ní sem přišel a řekl jí: ‚Mý nejmilejší srdce, nestejskej sobě v tomto tvém kříži a v nemoci od Pána Boha na tebe vzložený! Slyšeli’s, co Kristus Pán pro nás, aby nás vykoupiti ráčil, trpěl?‘ Na to odpověděla: ‚Slyšela, nic sobě nestejskám, jakož velmi se v tý nemoci mlčendlivě a trpělivě měla. Potom sem s ní zpíval píseň [...] že bylo tu při ní tma, nemohl sem dobře vidět, zvlášť bez brýlí; tu sama z paměti mně, co sem nemohl vidět, povídala [...] po tom softu jednou odkašlíc a jednou vyplivnouc štikla, a hned duši svou [...] Pánu Bohu, kterémuž ji poroučela, odevzdala. A tak pokojně a tiše v trpělivosti z tohoto světa do slávy nebeské v zásluze Ježíše Krista v pravé víře vykročila.“³⁸ Podobné prvky, velmi individuální motivy reflektující panující představy o ideálním průběhu, obsahuje i popis umírání jeho druhé manželky, která zemřela v červenci 1641. Například Harant zachytil, že po příchodu kněze znovu mohla srozumitelně mluvit a opakovat po něm modlitbu a biblické pasáže, přestože předchozího dne již nemohla komunikovat se svým okolím slovy ani gesty, jen se potila. Její manžel v zápiscích poznamenal, že bylo s podivem, „jak jí Pán Bůh ráčil tak před hodinkou [v hodině smrti, pozn. autorky] řeč její k jeho chvále a prokázání víry své celé i naděje v něho propůjčiti“.³⁹ Detailní shoda s teologickým diskurzem

34 Památník Bořka Mateřovského z Mateřova, HAB, Cod.Guelf. 1123 Nov. 8°, fol. 10.

35 Ferdinand MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího z Polžic a Bezdržic od roku 1624 do roku 1648*, Praha 1897, s. 146.

36 Jaroslav PÁNEK (ed.), *Jan Zajíc z Házmburka. Sarmacia aneb Zpověď českého aristokrata*, Praha 2007, s. 139.

37 F. MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího z Polžic a Bezdržic*, s. 54–57, 145–151.

38 Tamtéž, s. 54–55.

39 Tamtéž, s. 147.

pokračuje i v označení její smrti jako tiché a pokojné. Právě pojmenování smrti jako zbožné, pokojné či blažené, podobající se spánku, upozorňuje na nekonfliktní přijímání ideálu dobré a špatné smrti, který je v argumentačně identické podobě, v jaké se nacházel v příručkách dobrého umírání a dalších normativních pramenech, artikulován v pramenech osobní povahy.⁴⁰

V průběhu dvacátých let 17. století, kdy se podstatná část české společnosti musela vyrovnat se zavedeným jednověřím a rozhodnout se pro přestup ke katolictví, respektive odchod do exilu, se na straně nekatolíků v různých typech pramenů objevují informace o špatné či nepřirozené smrti konvertitů a těch, kteří jiné nutili ke konverzi, případně zvláštních okolnostech, které provázely smrt i pohřeb. Prvním a v mnohém exemplárním úmrtím byla medializovaná smrt mistra Jana Kampana Vodňanského, který ve snaze zachránit pražské vysoké učení přestoupil ke katolictví brzy po porážce stavů a popravě jejich představitelů⁴¹ a krátce nato na konci roku 1622 zemřel. Jeho smrt vyvolala ve své době značný ohlas, nepochybně proto, že se jednalo o prvního významnějšího zesnulého konvertitu. Jezuité se snažili propagandisticky využít jeho pohřeb, když mu vystrojili, slovy Zikmunda Wintra, „šumný“ pohřeb s pohřebním kázáním.⁴² Zatímco jezuité propagovali, že Kampanus před smrtí potvrdil svou příslušnost ke katolické věrouce,⁴³ v evangelickém prostředí se šířila zpráva, že Kampanus zemřel ve velkém soužení a zoufalství. Tuto zprávu, stejně jako dohady o jeho vyznání a údaje o rekonverzi, obsahuje řada dobových svědectví různorodých žánrů. Lékař Matyáš Borbonius z Borbenheimu si ve svém deníku ke dni 5. prosince 1622 zaznamenal, že se říká, že Kampanus měl umřít „v své apostazii u velkém zoufalství“, posledního prosince si zapsal zprávu, podle níž „dokonal pokojně“ 13. prosince a s pláčem „svou apostasii“ v soukromí odvolal.⁴⁴ Mikuláš Dačický z Heselova si v téže době v pamětech sepisovaných v Kutné Hoře poznamenal, že Kampanus „po téměř přestoupení nedlouho živ byl na tom světě [...] načež při smrti své hrozně, žalostivě a zoufale naříkal“.⁴⁵ Mladoboleslavský měšťan Jiří Kezelius Bydžovský ve své kronice sepisované až na počátku čtyřicátých let poznamenává, že ten vzdělaný muž a „poeta znamenitý i dalece vznešený“ po sobě zanechal mnoho učedníků, „kteříž jeho agon a skončení divně vykládali“.⁴⁶ Podobně žatecký měšťan Pavel Skála ze Zhoře, který ve svém freiberském exilu sepisoval dlouhých 14 let mnohasvazkovou

40 Benigna VON KRUSENSTJERN, *Seeliges Sterben und böser Tod. Tod und Sterben in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges*, in: Benigna von Krusenstjern — Hans Medick (edd.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999, s. 469–496, zejména s. 473–474.

41 Zikmund WINTER, *Děje vysokých škol pražských od secessi cizích národů po dobu bitvy bělohorské (1409–1622)*, Praha 1897, s. 211; Otakar ODLOŽILÍK, *Mistr Jan Campanus*, Praha 1938.

42 Z. WINTER, *Děje vysokých škol*, s. 216.

43 Tamtéž, s. 216.

44 Max DVOŘÁK (ed.), *Dva denníky Dra. Matíáše Borbonia z Borbenheimu*, Praha 1896, s. 144, 147; Z. WINTER, *Děje vysokých škol*, s. 215.

45 J. MIKULEC (ed.), *Mikuláš Dačický*, s. 278.

46 Zdeněk KAMPER (ed.), *Kronika mladoboleslavská od Mistra Jiřího Bydžovského sepsaná*, Mladá Boleslav 1935, s. 150.

Církevní historii, zachytil zprávu o Kampanově smrti: onemocněl smrtelně krátce po své konverzi a zemřel „v hrozném pozoufání a desperaci“.⁴⁷ Zpráva o špatné smrti jednak rezonovala v paměti současníků ještě nejméně dvě desetiletí, jednak ji opakovaly nejen prameny osobní, soukromé, ale i ty, které byly určeny k veřejnému šíření tiskem. Ještě po téměř deseti letech použil informaci o špatné smrti konvertitů, včetně mistra Kampana, v pirenském exilovém pohřebním kázání tamní kněz českých exulantů Samuel Martinus z Dražova: „Campanus brzo po nešťastném k římské straně odpadnutí, uprostřed těžkého v myslí soužení duši vypustil.“⁴⁸ Všechny komentáře na evangelické straně v různých typech pramenů pracují s několika topoi — faktem, že smrt nastala brzy po konverzi, provázelo ji zoufalství a konverze je chápána jako odpadnutí od pravdy a u Dačického navíc jako poškození evangelíků: „Tak evangelickým zhoršení učinil, jako i někteří jiní týmž způsobem.“⁴⁹ Kampanovu smrt doboví komentátoři a pamětníci ukotvovali v konfesních souřadnicích a definovali ji v souvislosti s jeho přestupem ke katolictví jako neblahou, špatnou.

Autoři pamětních zápisů začali od dvacátých let 17. století do škály informací o zesnulém někdy přidávat údaj, zda se jednalo o konvertitu („který též byl přestoupil“), či nikoli.⁵⁰ Informace o konverzi mohla ve zprávě o úmrtí dominovat, být spojena s poukazem na takto získané výhody a moralizujícím povzdechem: „Umřel [...] pan Štefan z Šternberka, kterýž byl od evangelitského religionu k římskému přistoupil, a byv potřebný v jmění světském, ouřadů a statků nabyt. Tak svět svými sem i tam točí.“⁵¹ Dačického komentář ke smrti jihlavského měšťana Pavla Heidlera roku 1624, který „jsa bohatý a boje se o statek, od evangelitského religionu k římskému přestoupil; a tak o všechno přišel“⁵² odkazuje implicitně k dobově obvyklému kontrastování statků časných a věčných. Zesnulý přišel svou smrtí o všechno — jak o svůj pozemský majetek, kvůli němuž konvertoval, tak v důsledku přestupu ke katolictví i o svou spásu.

O tom, že se pisatelé osobních zápisků více soustředili na otázku konfesní příslušnosti u zesnulých, svědčí i uvádění informace o tom, že zesnulý naopak zachoval svou víru a odmítl konvertovat. Například k 28. srpnu 1630 si Jan Jiří Harant poznamenal, že zemřel Jan Hroznata z Vrtby, kterého v Čechách protekčně trpěli, ač setrval „v náboženství pravém (evangelickém) do smrti“, jeho dva synové však „přestoupiti mu-

47 „Mistr Jan Campanus Vodňanský [...] roznemohv se smrtně v krátkém čase po svém od náboženství evangelického, na snažné jezuitův k tomu ho namlouvání odpadlství, život svůj nejináč, než jako tam někdy onen bídný František Spira, jakž lidé hodnověrní o smrti jeho zprávu takovou činili, v hrozném pozoufání a desperaci dokonal...“ Karel TIEFTRUNK (ed.), *Pavla Skály ze Zhoře Historie česká od r. 1602 do r. 1623. Díl 5, Od r. 1621 až do r. 1623*, Praha 1870, s. 274.

48 Samuel MARTINIUS Z DRAŽOVA, *Kázání pohřební. Při poctivém průvodu mrtvého těla muže vysoce učeného, vzácného a slavného Pana M. Mikuláše Troila Hagiochorana, někdy v Akademii Pražské za XX. let profesora, [...] kterýž naplniv let věku svého LX. v pohostinnosti Perenské [...] pokojně a pobožně život svůj v Pánu dokonal [...]*, Pirna 1631, KNM, sign. 35 D 9. K05372.

49 J. MIKULEC (ed.), *Mikuláš Dačický*, s. 278.

50 F. MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího z Polžic a Bezdruzic*, s. 27.

51 J. MIKULEC (ed.), *Mikuláš Dačický*, s. 231.

52 Tamtéž, s. 221.

sili“.⁵³ Podobně Mikuláš Dačický z Heslova uvedl roku 1623 při popisu smrti a pohřbu Lidmily, manželky nejvyššího mincmistra Viléma z Vřesovic, jednoho z předních ak-térů rekatolizace v Kutné Hoře, že jako evangelička byla pravého náboženství a přes přesvědčování svého manžela a své matky, kteří přestoupili ke katolictví, „nižádným nabádáním [...] odvedena býti nemohla a v tom setrvavše, se obrátila“.⁵⁴

Tu a tam se v případech smrti konvertitů objevuje stejný narativ, jaký společností rezonoval v souvislosti s Kampanovou smrtí — tedy smrt, která nastane rychle po konverzi („avšak brzo po témž přestoupení umřel“)⁵⁵ a proběhne v lítosti a naříkání. V září 1625 zaznamenává Dačický smrt Jakuba, řečeného Mareš, „jenž byl od evange-litského religionu k náboženství římskému přestoupil a po témž přestoupení brzo v nemoc upadl a naříkaje na to přestoupení tak život dokonal; což v soudu božím“.⁵⁶

Ve výjimečných případech reflektují osobní zápisky fatální rodinné katastrofy, které byly podle autora způsobeny přestupem ke špatné víře. Například městský písař z Velkého Meziříčí, který byl katolického vyznání, takovým způsobem vyložil ve svých pamětech sepsaných roku 1603 důsledky zrušení katolické kaple na pan-ském sídle Alenou Meziříčskou z Lomnice. Paní Alena byla první velkomeziříčskou vrchností, která se přihlásila k luterství a začala proměňovat církevní správu pan-ství.⁵⁷ Podle pamětních zápisků písaře tím měla způsobit předčasnou smrt svého je-diného syna: nechala totiž z teprve nedávno vysvěcené zámecké kaple „oltář i jiné věci posvátný vyvrcti“, stříbro uložit do pokladnice a z místnosti udělat ložnici pro svatební noc svého syna Vladislava. Profanizace kostelního náčiní a zneuctění posvě-čeného prostoru konzumací manželství mělo za následek rodinnou tragédii: „z če-hož všechno zlé na ně se svalilo, neb hned tu noc ženich nevěstě veliký políček dal“, poté byli oba Alenou Meziříčskou z Lomnice vyhnáni na Oslavice, kde museli bydlet půl roku „v smradu“ hospodářského dvora, a Vladislav nakonec „brzy“ a bez dědiců umřel.⁵⁸

Celou plejádu špatných znamení, pohrom a náhlých úmrtí zachytil v souvislosti s konverzí Jan Jiří Harant v případě svatby Humprechta Račina o masopustu roku 1627. V den svatby vznikl v jeho městečku Hrádek u Sušice velký požár, při němž shořelo 16 dvorů a chalupa, druhého dne se vzňal přímo na tvrzi komín, čtvrtého dne onemocněla a brzy na to zemřela nevěstina matka a zhruba o měsíc později, zrovna

53 F. MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího z Polžic a Bezdržic*, s. 50.

54 J. MIKULEC (ed.), *Mikuláš Dačický*, s. 280.

55 Tamtéž, s. 215, s. 221.

56 Tamtéž, s. 293.

57 Alena Meziříčská z Lomnice († 1610) se hlásila k luterství a byla iniciátorkou evangelické-ho sněmu ve Velkém Meziříčí roku 1576, který vytvořil evangelický církevní řád, a téhož roku založila ve městě vyšší školu pro evangelické šlechtice i neurozené studenty, která měla být protiváhou katolickým akademiím. František HRUBÝ, *Alena Meziříčská z Lomnice*, in: Karel Stloukal (ed.), *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940, s. 235–240; Josef HRDLIČKA — Jiří JUST — Petr ZEMEK (edd.), *Evangelické církevní řády pro šlechtická pan-ství v Čechách a na Moravě 1520–1620*, České Budějovice 2017, s. 63–76.

58 Roman LIŠKA (ed.), *Zlomek náboženské kroniky z doby 1554–1604*, in: Krajininské museum ve Velkém Meziříčí. Ročenka (Musejních spisů č. 2), Velké Meziříčí 1923, s. 1–19, zde s. 5.

v den jejího pohřbu, „náhle umřela“ i jeho novomanželka Markéta, rozená Chanovská z Dlouhé Vsi. Jan Jiří Harant dává smutné události do souvislosti s Račínovým přestupem ke katolictví („byvši podobojí, též přestoupil před tím veselím svým“) a uvádí, že sice po všech nehodách a náhlém úmrtí tchýně a manželky vyznal, že „musí velice hříšný člověk bejtí“, přesto jej to nepohnulo k rekonverzi: „avšak nepřistoupil, od čehož odstoupil“.⁵⁹

Příběhy, v nichž jsou konvertité stíháni božími tresty, neštěstími a špatnými konci, se v hojnější míře nachází v zápiscích Václava Nosidla z Geblic. Některé příhody pracují s již známými topoi — náhlou a bídnou smrtí, která následuje po přestoupení ke katolictví. Lukas Plavec sice ostentativně žádal raději smrt z rukou vojáků, nakonec však ze slabosti „odpadl od Boha“ a v době saského vpádu 1631 „bídne zahynul“.⁶⁰ Jan Knejzl dal přednost světskému zboží před věčností (byl mu „vzáctnější za mostem dvůr nežli v nebi kůr“), v době saského vpádu se mohl „volně“ vrátit k luterství („k prve poznalé pravdě Boží“), napomínali jej k tomu jeho přátelé. Nevyužil příležitosti k rekonverzi, před smrtí dokonce potvrdil svou příslušnost ke katolictví tím, že „na potvrzení bludu znamení šelmy přijal“. V důsledku toho neměla po smrti jeho duše klid, v jeho domě se zjevoval ještě dlouho ďábel v jeho osobě a strašil, čímž „dokázáno bylo i po smrti jeho náboženství“.⁶¹ Manželka litoměřického řezníka upadla krátce „po odpadství“ v těžkou nemoc a její smrt v půli května 1630 byla provázena hrůznými úkazy — tři dny před smrtí jí vyšla ústy z těla „škrkavka veliká divných barev a mnoho noh mající“, kterou tři dny chovali živou v krabici.⁶² O rok dříve, 2. června 1629, zemřel za podobných okolností litoměřický řezník Jan Švamich, jak bylo zmíněno na začátku této studie. Švamicha hodnotí pisatel jako dříve dobrého a mírumilovného člověka, který se po konverzi stal tyranem a horlivě vyhledával a věznil nekatolíky. Ve vězení je přesvědčoval slovy a bitím k přestoupení ke katolické víře. Právě při tom jej trefil šlak. Náhlá nemohoucnost byla provázena dalšími nepřirozenými úkazy: sedm loket dlouhá škrkavka mu vylezla z úst, nad jeho domem se po smrti vznášel krkavec, při pohřbu mu proudila krev z hrdla a dlouhý čas po smrti se pak jako revenant vracel zejména na ta místa, kde pronásledoval a vyhledával nekatolíky.⁶³ Nosidlo sám poukazuje na podobnost obou případů komentářem: „Byli oba dva lidé příliš světští a dobrému náboženství odporší, od kterého odpadli.“⁶⁴

Nosidlový příběhy opakují několik motivů a různě je kombinují. Objevuje se zde nejobvyklejší znak takzvané špatné smrti — tedy náhlé ochrnutí v důsledku mrtvice, které znemožní umírajícímu náležitou přípravu. Důležitým motivem jsou červi, kteří vylézají z úst. Zvířata byla v křesťanské ikonografii tradičně používána alegoricky pro vyjádření vztahu k Bohu, Kristu a naopak ďáblu.⁶⁵ K vyobrazení ďábla byli

59 F. MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího z Polžic a Bezdruzic*, s. 27.

60 M. LISA (ed.), *Die Chronik*, s. 68.

61 Tamtéž, s. 332.

62 Tamtéž, s. 248.

63 Tamtéž, s. 218.

64 Tamtéž, s. 248.

65 Engelbert KIRSCHBAUM (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie IV*, Řím 1994, s. 315–317.

nejčastěji používání hadi, draci, lvi, medvědi, kozli a netopyři.⁶⁶ Podobně peklo bylo spojováno s ohněm, tmou, hady, draky a požírajícími červy.⁶⁷ Červ byl v Bibli spojován s nevěrnými Hospodinu (Iz 66,24: „Až vyjdou, spatří mrtvá těla mužů, kteří mi byli nevěrní. Jejich červ neumírá, jejich oheň neuhasne; budou strašlivou výstrahou všemu tvorstvu.“) a s peklem, které je v Markově evangeliu líčeno jako oheň neuhasitelný, „kde jejich červ neumírá a oheň nehasne“ (Mk 9,47–48). Motiv neúnavného červa, který stravuje hříšníky, je stabilním prvkem popisů pekla v apokalyptických textech.⁶⁸ V apokryfním Zjevení Petrově trestá červ rozežíráním útrob speciálně ty, kteří „pronásledovali a zrazovali mé spravedlivé“.⁶⁹ Král Herodes byl podle líčení Josefa Flavia, jehož *Historie židovská* patřila k dobově populárním historickým dílům vzešlým z Veleslavínovy tiskárny, potrestán bezprostředně po vraždění nevinátek krutou nemocí, „že v něm střeva vnitřní hnila a v životě jeho červi mu se zlíhli, kteříž ho ještě za živa kousali a žrali“, v důsledku čehož „bídne a mizerně dokonal“.⁷⁰ O tom tyranu a ukrutníku proto podle něj platí, co sám jednou řekl, že „hrozní a velicí hříchové trestání bývají hroznými a velikými pokutami od Boha, ještě i v tomto životě“.⁷¹

Červ byl symbolem hříchu a trestu, ale také marnosti (*vanitas*) a fyzického rozkladu, který přichází po smrti: „Jámě řeknu: ‚Tys můj otec‘, červům: ‚Matko má, má sestro‘.“ (Job 17,14).⁷² Zbytky tělesné schránky prolezlé červy či žábami patřily k oblíbeným sepulkrálním motivům pozdně středověkého výtvarného umění.⁷³ V obou případech se Nosidlova historika o červu či škrkavce, která před smrtí opustila tělo svého hostitele, váže k řeznickému řemeslu, kde lze s ohledem na hygienické podmínky tušit vysokou míru přítomnosti střevních parazitů, kteří jsou schopni při silné infekci pronikat až do úst. Nicméně zde je na místě zvážit spíše symbolickou než reálnou rovinu události: odpadlíkům z úst, jimiž mají křesťané před smrtí přijmout Kristovo tělo a v případě evangelíků i Kristovu krev, z nichž má vycházet před smrtí modlitba a vyznání a ve chvíli smrti má právě tímto tělesným otvorem opustit pomíjivou pozemskou schránku nesmrtelná duše, se ven z těla dostávají přes 4 metry dlouzí, barevní, mnohonoží červi, tradičně vnímaní jako negativní zvíře spojené s ďáblem a zlem.

Konvertité, kteří se provinili buď svou zatvrzelostí, nebo tím, že se snažili k přestupu násilně přimět jiné, jsou u Nosidla navíc trestáni tím, že nenacházejí klidu po

66 Tamtéž, s. 298.

67 Engelbert KIRSCHBAUM (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie II*, Řím 1994, s. 313, 317, 321.

68 Jan A. DUS (ed.), *Proroctví a Apokalypsy. Novozákonní apokryfy*, Praha 2007, s. 167, 182, 192, 215, 243, 294, 297, 304, 310, 339–340, 348.

69 Tamtéž, s. 340.

70 Josephus FLAVIUS, *Hystoria Židovská. Na knihy čtyry rozdělená...*, Praha 1592, Daniel Adam z Veleslavína, s. 305, 308. Dostupné online: <http://www.digitalniknihovna.cz/cbvk/uuid/uuid:7416f419-1544-11e7-b698-001b63bd97ba> [náhled 9. 3. 2019].

71 Tamtéž, s. 310.

72 Heslo *Červ*, in: Hynek RULÍŠEK, *Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie*, Praha 2006.

73 Jaromír HOMOLKA a kol., *Pozdně gotické umění v Čechách (1471–1526)*, Praha 1978, s. 213–215.

smrti a jako revenanti se ještě dlouho vracejí: Knejzl strašil ve svém domě, Švamich se na koni za bílého dne zjevoval v místech, kde pátral po schovaných nekatolících. Zjevování mrtvých bylo obecně chápáno jako trest za provinění a důsledek nesprávného odchodu na onen svět. Přinášelo na zem současně důležitá sdělení o božích soudech a postojích, a tedy informace o transcendentních pravdách.⁷⁴ Vracející se mrtví se měli vůči svému okolí nejčastěji provinít spácháním těžkého hříchu, jako byla vražda, krádež, křivopřísežnictví apod., ale také krutostí vůči poddaným.⁷⁵ V dosud zmapovaných konkrétních případech domácích revenantských pověstí často s reálnými kořeny v konkrétních historických osobnostech zatím nefiguroval jako motiv prohřešení náboženský útlak, nucení ke konverzi, případně sama změna náboženského vyznání.⁷⁶

Víra v revenanty, tedy mrtvé, kteří se vracejí, byla živá i mezi nekatolíky, přestože se fakticky jednalo o rozpor s představou, že duše zemřelých tráví čas mezi fyzickou smrtí a posledním soudem buď v nebeských radostech, nebo pekelných trápeních a že očistec jako místo prostupné a umožňující kontakt s pozemským světem neexistuje.⁷⁷ Zjevení revenanta tak způsoboval výhradně ďábel, který mohl nabýt podoby zesnulého. Jen v katolickém prostředí se mohlo v případě zjevení zesnulých jednat i o duše přicházející s důležitými sděleními z očiště, zpravidla s výchovným účelem varovat živé před hříchy.⁷⁸ V tom smyslu dodává výslovně i Nosidlo, že v Knejzlově domě se ještě dlouho zjevoval „v osobě jeho ďábel“⁷⁹ a že Švamichovo zjevování bylo důsledkem jeho pozemského špatného konání — lidé si však z toho znamení, poznamenává Nosidlo, nevzali ponaučení, „nýbrž tak zle, neb hůř předce činívali“.⁸⁰

Některé příhody pracují s motivem božího soudu, k němuž vyzývají lidé usilující o rekatolizaci a nutící ke konverzi nekatolíky, jež v důsledku toho postihne boží trest.⁸¹ Nejčastěji se jedná o náhlou fyzickou nemohoucnost, která zabrání provinilci

74 Jean-Claude SCHMITT, *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002. Viz též studie Tomáše HAVELKY (*Revenanti v exemplech českojazyčné literatury 17. a 18. století. Pokus o typologii exemplových narativů s tématy návratu mrtvých*) v tomto čísle časopisu HOP, s. 81–96..

75 Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 299.

76 Jan LUFFER, *Katalog českých démonologických pověstí*, Praha 2014, s. 114–134; Helena CHALUPOVÁ, *Život po životě. Revenanti v českých zemích raného novověku*, diplomová práce, Filozofická fakulta UK, Praha 2015.

77 Ota HALAMA, „Obludám nočním tváří v tvář.“ *Revenanti v textech předbělohorských nekatolíků*, in: M. Holý — J. Mikulec (edd.), *Církev a smrt*, s. 55–68.

78 Johannes DILLINGER, *Glaube jenseits der Konfessionen: Die Toten und die Schätze*, in: Christa Agnes Tuczay — Ester Saletta — Barbara Hindinger (edd.), „Sei wie du willst namenloses Jenseits.“ *Neue interdisziplinäre Ansätze zur Erforschung des Unerklärlichen*, Wien 2016, s. 299–307, zde s. 300.

79 M. LISA (ed.), *Die Chronik*, s. 332.

80 Tamtéž, s. 218.

81 Odvolání na spravedlnost boží, která měla ve zvláštní zkoušce vyjvit vinu či nevinu, bylo v podobě ordálu (božího soudu) součástí středověkého důkazního zřízení, viz Božena KOPIČKOVÁ, *Boží soud*, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin, A–C*, Praha 2009, s. 251–252; nejpopulárnějším příkladem vyzývání na boží soud, využitým posléze v krásné literatuře a filmu, je pověst o Lamingerově smrti, k níž jej měl

vykonat předsmrtné rituály, a následnou smrt, tedy v dobovém pojetí špatnou, nepřipravenou a náhlou smrt, která je explicitně traktována jako boží trest. Hejtman na Encovanech blízko Litoměřic měl jako správce šlechtického statku a konvertita („odpadlec“) nutit poddané k přestupu ke katolictví a při jejich přesvědčování se zavázat „vobzvláštní přísahou“, že když je do tří dnů nepřivede ke konverzi, bude to znamení, že katolické náboženství „spravedlivé též že není“, a že si přeje ve víně, jež si právě nechal nalít, vypít jed. Ráno jej našli „mrtvého, rozdutého, a po všem těle jako fiala modrého“ a ulekli se tak „hrozné a náhlé pokuty Boží“, jejíž příčinou bylo „k papeženstvu dohánění“.⁸² Historku o vyzývání na boží soud a následném trestu v souvislosti s nucením ke konverzi obsahují i Harantovy exulantské zápisky — v únoru roku 1630 se měl augsburský biskup zaklínat při kázání v kostele Bohem a vyzývat, „jestliže jeho učení pravé není, aby Bůh toho dne div nad ním učinil“. Po kázání svolal měšťany a přikázal jim, aby během jednoho dne přestoupili ke katolické víře. Během té lhůty jej ale „pokutoval Pán Bůh, že slepý, němý, hluchý byl a též smyslů zbavený, že o sobě nevěděl a v mále potom umřel“.⁸³ Podobnou příhodu zachytil i českolipský pekařský mistr Hans Kriesche, který se ve svých zápiscích hojně vyjadřuje k náboženské situaci a jehož komentáře svědčí o silně prožívané nekatolické identitě. K roku 1617 si zaznamenal, že pán z Donína nutil své poddané k přestupu ke katolictví a povolal si je na své sídlo. Někjaká žena začala hlasitě naříkat, a když k ní chtěl přistoupit, proborila se pod ním nově postavená podlaha. Polámal si obě nohy a žádný lékař mu je už nedokázal vyléčit.⁸⁴

Při interpretaci zpráv o špatných koncích konvertitů je třeba podtrhnout jednu podstatnou věc: vyhodnocení, zda smrt byla dobrá nebo špatná, bylo čistě věcí pisatele. To autor textu na stránkách svého díla svými slovy rozhodoval, jakou smrtí daný člověk zemřel.⁸⁵ Když na začátku roku 1627 zemřela při porodu šesterčat manželka litoměřického rychtáře Šimona Petra Aulíka, mohl Václav Nosidlo z Geblic ve svém deníku událost zcela přejít, jen popsat, zmínit určitou výjimečnost⁸⁶ nebo dokonce použít poměrně obvyklý poukaz na jistou spásu žen umírajících přirození dětí. Aulík však byl hlavním představitelem rekatolizace ve městě a jeho aktivity v tomto směru

před popravou vyzvat vůdce Chodů Jan Sladký Kozina, viz Eduard MAUR, *Kozina a Lomikar*, Praha 1989.

82 M. LISA (ed.), *Die Chronik*, s. 130.

83 F. MENČÍK (ed.), *Paměti Jana Jiřího z Polžic a Bezdruzic*, s. 46.

84 Jaroslav PANÁČEK (ed.), *Kronika města České Lípy mistra Hanse Kriescheho*, Praha 2016, s. 203.

85 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 119.

86 Tak postupuje při zápisech o neobvyklých, těžkých porodech vícercát či monster jeho současník v Lounech, Pavel Mikšovic. Například na začátku ledna 1600 eviduje těžký porod, při němž Kateřina Wasršteínová „s velikou náramně těžkou bolestí dvě díteček nedochůdčátek“ porodila, nebo v půli května 1608 píše, že Anna Florianovic zemřela při dlouhém neúspěšném porodu, a když po její smrti vyňali dítě, bylo neobvykle veliké, „velmi hrubé tak jako téměř v půl létě se našlo“. Přestože se jednalo o těžké porody, vícečetné, nebo s nepřirozeně velkým tělem dítěte, nezavdalo to pisateli, aby je vyhodnotil jako boží trest pro rodiče. M. KOVÁŘ (ed.), *Pavel Mikšovic*, SHK 4, 1903, č. 3, s. 185–187, zde s. 187; TÝŽ (ed.), *Pavel Mikšovic a jeho kronika lounská*, SHK 7, 1906, č. 3–4, s. 208–212, zde s. 211.

Nosidlo pravidelně na stránkách svých zápisků tvrdě kritizoval. Z osobního zaujatého vztahu plynulo i hodnocení smrti Aulíkovy manželky: porod Nosidlo označil slovem žalostivý a „jako zázračný“, při němž rodička život dokonala „s mnohým nařkáním“ a kromě ní zemřely i čtyři ze šesti dětí. Událost podle něj byla božím trestem seslaným na rychtáře: „Ale tou pokoutou Boží tyran se nepolepšil.“⁸⁷

Pisatelé se ale zpravidla snažili smrt konkrétního člověka, který zjevně nezemřel ideálním způsobem, například když měl jeho konec všechny znaky náhlé smrti, přesto označit jako dobrou a blaženou. Takové strategie lze sledovat jak v pramenech tištěných, určených veřejné recepci, tak v pramenech osobní povahy. Pohřební kázání nad náhle zesnulými lidmi zdůrazňují, že ani náhlá smrt nemusí být špatná a není třeba ji vnímat jako boží trest. Kazatelé měli propracované argumenty, jimiž z kazatelny dokazovali, že zesnulý, který opustil svět nestandardním způsobem, zemřel přesto blaženě.⁸⁸ Obvykle autoři poukazovali na celoživotní zbožnost zesnulého, na jeho celoživotní přípravu na smrt, díky níž byl permanentně hotov zemřít, a tudíž mu nemohla uškodit náhlost a absence církevních rituálů na smrtelném loži. Podobně postupovali pisatelé deníků a pamětí: i v případech, kdy smrt jejich blízkých vykazovala v teoretické rovině rysy náhlé smrti, například po zásahu bleskem či po jiné nehodě, ji označovali jako blaženou, případně uvedli detaily, které odkazovaly k prvkům dobré smrti a oslabovaly tak její náhlost. Například bratr Rosiny Schweighauser, která zemřela náhle ve spánku, si poznamenal, že večer před ulehnutím strávila společně se svou rodinou, zúčastnila se společné večeře a modlitby a než odešla na kutě, řekla všem dobrou noc. Zmínka o tom, že poslední bdělé chvíle prožila s blízkými, že se pomodlila a rozloučila, což jsou podstatné rysy dobré smrti, poněkud redukovala náhlost sestřina úmrtí.⁸⁹ Celou plejádu náhlých smrtí v důsledku nešťastných okolností, nehod a nemocí popsal ve svých kronikářských zápiscích na přelomu 16. a 17. století lounský měšťan Pavel Mikšovic. Většinou jim nedává žádnou hodnotící nálepku, jen popisuje okolnosti, nad nimiž se nepozastavuje, případně doplní, že se jednalo o zbožného člověka: „... Jan Motejlek soukenník na velkém předměstí umřel náhle. Vážil vlnu na váze a potom přijda domu na stolicí skonol. Na zejtrí v outerý po nešpoře u sv. Petra pochován jsoucí v letech věku svého 47. Byl člověk pokorný, upřímný a pobožný.“⁹⁰ Smrt blízkých a známých lidí se v pramenech osobní povahy jen zřídka explicitně vyhodnocovala jako špatná a autoři používali různé strategie, jak z evidentně zlých okolností provázejících smrt vytvořit ve svém textu smrt blaženou.⁹¹

Příhody špatných smrtí se v pramenech osobní povahy vyskytují zcela výjimečně, ve specifických kontextech a málokdy ve vztahu k rodinným příslušníkům. Na základě analýzy rozsáhlého vzorku pramenů osobní povahy vyvodil Sebastian Leutert, že se objevují tam, kde má pisatel osobní negativní vztah k zesnulému, kritizuje jeho

87 M. LISA (ed.), *Die Chronik*, s. 78.

88 R. MOHR, *Der unverhoffte Tod*, s. 196.

89 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 124–125.

90 Matěj KOVÁŘ (ed.), *Pavel Mikšovic a jeho kronika lounská*, SHK 10, 1909, č. 1–2, s. 60–63, zde s. 60.

91 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 51, 119–135.

hříšný život a špatnou smrt pak komentuje se zadostiučiněním⁹² nebo právě v souvislosti s konfesí. Leutert uvedl několik málo zjištěných příkladů, v nichž pisatelé deníků a paměti popisovali špatnou smrt panovníků a spojovali ji s utlačováním souvěrců, či špatnou smrt lidí, kteří buď konvertovali, nebo jen vykonali určité katolické praktiky, například při vstupu do městské rady složili přísahu odporující evangelickému vyznání.⁹³ Informaci o neblahém skonu spojili s výrazy zadostiučinění, označili událost jako boží pokutu, trest a boží soud. Tak si například ve Slaném poznamenal Václav Kněžoveský, že o smrti papeže Řehoře XIII., jehož činí na svých stránkách několikrát zodpovědného za zmatky a škody způsobené vydáním nového kalendáře, se říká, že „když měl umřít, že mu pekelní voheň z oust sálal. Pán Buoh rač jednoho každého vierného křesťana toho uchovati.“⁹⁴

Tímto způsobem, ovšem v daleko vyhocenější podobě, než jsou Leutertem uváděné příklady, jsou instrumentalizovány zprávy o špatných koncích „odpadlců“ v pobělohorských zápiscích českých exulantů. Nejostřejší podobu mají v zápiscích Václava Nosidla z Geblic. V případě postižených se jedná bez výjimky o obyvatele Litoměřic. Bývalí sousedé byli po odchodu do exilu, respektive konverzi rozdělení nejen politickou hranicí Českého království a Saska a geograficky Krušnými horami, ale také náboženstvím. Václav Nosidlo sleduje své bývalé sousedy velmi kriticky, zazlívá jim konverzi, vyčítá prospěchářství a arivismus a příhody špatných konců „odpadlců“ líčí s mnoha výmluvnými detaily.

V důsledku konfesního rozdělení západokřesťanské společnosti se od druhé poloviny 16. století množily zprávy o smrti konvertitů, u nichž vznikaly z důvodu změněné konfesní příslušnosti pochyby o povaze jejich smrti. Byly koncipovány jako důkaz o tom, že příslušník dané konfese zemřel dobrou smrtí, potvrdil v ní svou konverzi, a tím i pravost a správnost dané věrouky, nebo na straně druhé jako potvrzení nesprávnosti jejich přestoupení a nutnosti setrvat ve víře. Pochyby o povaze smrti konvertitů se objevily v tištěných literárních dílech apologetické povahy a mohly vyvolat polemické reakce protistrany, a byly artikulovány také v pramenech osobní povahy. Ve specifické, vyhocené podobě se vyskytují v některých pamětech a denících z těsně pobělohorského období. Motiv špatné smrti konvertitů a božích trestů v podobě špatné smrti seslaných při odchodu ze světa na ty, kteří jiné nutili ke konverzím, byl součástí argumentačních postupů, jimiž se exulanti utvrzovali ve víře.

92 „T. I. [1599, pozn. aut.] v outerý po sv. Martinu rytíři 16 d. m. listopadu ženil se Pavel Vraštil z Žatce, pojímal sobě za manželku Rejnu Jana Janovskýho jinak Vojna dceru. Neví se, jak do městského práva přišel. (Scortum, šelma a z kurvy syn, rabula etc. Náhle zcepeněl. Položili ho mezi katy a biřice).“ M. KOVÁŘ (ed.), *Pavel Mikšovic*, SHK 4, 1903, č. 2, s. 122.

93 S. LEUTERT, *Geschichten vom Tod*, s. 174–181. Nápadné je, že jím uvedené příklady vycházejí z textů farářů, jen jeden příklad pochází ze zápisků katolického laika, který jako boží trest seslaný na reformované vyhodnotil sesuv půdy, při němž dle něj mělo zahynout 900 lidí, a to v souvislosti s tím, že den před tragédií byl při výslechu umučen katolický kněz.

94 Josef PETERS (ed.), *Václav Kněžoveský a jeho paměti*, in: Slánský obzor — Ročenka Musejního spolku v Slaném, 6, 1898, s. 13–56, zde s. 21–23.

RÉSUMÉ:

The study analyses reports on the death of converts in the context of the period ideal of good dying. On the threshold of the early modern era there was a widely shared notion of so-called good and bad death, which was popularised, inter alia, in handbooks on good dying. The good death consisted mainly in the fact that the dying went through the prescribed church rituals, said goodbye to the loved ones, and left the earthly world calmly, quietly, gently and blissfully, professing an active Christian faith. As a result of the denominational division of the Western Christian society, multiple printed reports began to appear from the second half of the 16th century multiplied on deaths of converts, which raised doubts, because of a different denomination, as to the nature of their death. They were conceived as public printed evidence that a member of a given denomination died a good death, confirmed in it his or her conversion, and hence the authenticity and correctness of the given faith. Doubts as to the nature of the death of converts appeared in sources of a personal nature; in the Czech milieu they are found in some memoirs and journals from the White Mountain period. They take an extreme form in the writings of the exile Václav Nosidlo of Geblice. The stories about bad, even horrific deaths of the converts to Catholicism and revenants were a means of denominational self-determination. In the way the commentators describe such an extreme event as departure from earthly being to the other world, they reveal their attitudes to conversion and the range of ideas and values associated with it. As a result, this topic also reveals the importance of the denomination in the life of a particular believer and the period ideal of good death.

doc. Mgr. Radmila Prchal Pavlíčková, Ph.D., působí na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde přednáší dějiny raného novověku a věnuje se didaktice dějepisu. V současné době se zabývá tématem konverzí (radmila.prchal@upol.cz).